УДК 821.512.145

А.М. Сафина

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА МИЛЛИ ХАРАКТЕРНЫҢ ФОРМАЛАШУЫ

В данной статье исследуются отражение национального характера в татарской прозе до второй половины XX века. Прослеживается формирование национального характера в древнетюркской и средневековой литературе, а также в произведениях XIX – начала XX в., военного и послевоенного периодов.

Ключевые слова: татарская литература, национальный характер, произведения, писатель, средневековая литература, первая половина XX века.

Матур әдәбият кешене чолгап алган реаль чынбарлыкны, аның эчке дөньясын, рухи халәтен чагылдыра, тормышны төрле яктан җентекләп сурәтли. Аның үзәгендә – кеше, аның рухи дөньясы, эш-гамәле, табигать һәм җәмгыять белән үзара мөнәсәбәтләре тора. Шул ук вакытта ул кеше тормышын, чынбарлыкны билгеле бер дәрәҗәдә милли традицияләр аша гәүдәләндерә, халыкның уй-кичерешләрен, теләк-омтылышларын, мәнфәгатьләрен, милләтнең тарихи язмышын тасвирлый.

Әдәбиятта милли характер гасырлар дәвамында формалашкан милли-мәдәни җирлектә барлыкка килеп, күп баскычларны, дәвер һәм этапларны үтә. Аның формалашу юлын халык авыз иҗаты әсәрләрендә, Орхон-Енисей язмаларында, рун язулы истәлекләрдә, С. Тудунгның «Алтын йарук», Баласагунлының «Котадгу белек», М. Кашгарыйның «Диване лөгатет-төрек», Ә. Йүгнәкинең «Һибәтел-хәкаик» кебек борынгы чыганакларда очратырга була. Әдипләр билгеле бер тарихи чорда халык тормышын һәм язмышын халык авыз иҗаты әсәрләренең милли-мәдәни һәм сәнгати традицияләренә таянып сурәтләргә тырышалар. Әсәрләрендә тасвирланган тарихи вакыйгаларны аңлатуны үз өсләренә алып, үзәккә шул чорның милли характерын чагылдыручы мәрхәмәтлелек, кешелеклелек һәм башкаларны ярату идеясе тәрбияләү мәсьәләләрен алгы планга чыгаралар. Тарихи проза әсәрләрен иҗат иткәндә халык авыз иҗатының әһәмиятенә тукталып, әдәбият галиме Ф. Мусин болай ди: «[…] тарихны миф, легенда яки риваять ярдәмендә дөрес күзалларга мөмкин, тарихи үткәнне яктырткандa мифологик материалга кайчак документаль чыганаклар бик аз булу яисә бөтенләй булмау сәбәпле мөрәҗәгать ителә. [...] Чөнки билгесез чорны аңлау һәм күрсәтү мәсьәләсен автор җитлеккән тарихи-социаль фикерләргә ия булганда гына уңышлы хәл итәргә мөмкин» [Мусин, б. 97]. Әлеге әсәрләргә дөньяны яхшылык һәм явызлык, яшәү һәм үлем, бердәмлек һәм таркаулык тигезлеге белән күзал-

лау, батырлыкка соклану, кыюлыкны мактау, киләчәк буыннарга нәсыйхәт, табигать көче алдында баш ию кебек милли характердагы сыйфатлар хас.

Урта гасыр әдәбиятында милли характерның үсеш-үзгәрешен төрле жанрдагы язма чыганакларда күрергә була. Урта гасыр әдәби әсәрләрендә, эш-гамәлләрендә, холык-фигыльләрендә милли характер сыйфатлары чагылыш тапкан затлы кеше идеалы, дини (Аллаһыга мәхәббәт) һәм дөньяви (гадел идарәче, кеше кадере, дөньяның фанилеге, җәмгыятьтә кешенең урыны кебек темалар) мотивларның тоташуы аша, кешенең үз мәнфәгатьләре өчен генә түгел, җәмгыять, халык, кешелек дөньясы гаме белән дә яшәве гәүдәләндерелә. Шул ук вакытта милли характер кеше тормышындагы, табигатьтәге үзгәрешләрне, тарихи вакыйгаларны, Илаһ һәм язмыш белән бәйле хәлләр барышын яктыртканда чагыла. Урта гасыр әдәбиятында кеше гомумирәк, абстракт планда тасвирлана. Аның асылын, эш-гамәлләрен Аллага, илаһи көчкә мөнәсәбәттә тикшерү, бәяләү өстенлек итә. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф», Мөхәммәдъярның «Нуры содур», М. Болгариның «Нәһҗел-фәрадис», Х. Кятибнең «Җөмҗөмә солтан» һ.б. әсәрләр моның ачык мисалы булып тора.

Татар әдәбияты, урта гасыр әдәбияты традицияләрен дәвам итеп, XIX йөз яңару омтылышы көчәя барган дәвергә килеп керә. Шуңа да XIX йөз татар әдәбияты милли уяну, ягъни мәгърифәтчелек дәвере чоры буларак характерлана. XIX йөз прозасында милли характер милләтне агарту, әхлакый тәрбияләү, халыкны белемле, мәгърифәтле итү кебек милли тормышның актуаль мәсьәләләрен яктырткан темаларда урын таба. Милли характерны сурәтләгәндә язучылар кешене реаль тормыш белән тыгыз мөнәсәбәттә бирү, милләтнең бүгенгесен һәм киләчәген кайгырту, аны бербөтен итеп карау, халык тормышын яхшыртуны гыйлемгә, әхлакый сыйфатларга, тәрбиягә һәм әйләнә-тирәгә мөнәсәбәттә карау, идеал кеше образы тудыру кебек иҗат принципларын кулланалар. Г. Утыз Имәни, М. Акмулла, Һ. Салихов, Ә. Каргалый, Г. Кандалый, Ш. Зәки, К. Насыйри, Ш. Мәрҗани, М. Акъегет, З. Бигиев кебек язучыларның әсәрләрендә ул аеруча калку чагылыш таба. Борынгы әдәбият кешеләрне тату яшәтер өчен тырышса, XIX гасыр әдәбияты милләт язмышы өчен борчыла. Элек татулыкка ирешү чарасы кешеләрнең Аллаһыга тугрылыгы һәм сабырлыгы белән аңлатылса, яңа чор әдәбияты милләтне уяту юлын мәгърифәттә күрә. Борынгы әдәбиятның үрнәк герое, Йосыф кебек, Аллаһыга тугрылыклы, сабыр, тәүбә итә белүче пәйгамбәр булса, ул еллардагы әдипләр, үрнәк герой итеп, Ш. Мәрҗани кебек укымышлы, белемен гамәлдә файдаланучы һәм һөнәрле җир кешесен сайлыйлар.

XIX гасыр татар әдәбиятының үткән юлын игътибар белән күзәткәч, аның халык тормышының көзгесе икәнлеген күрәбез.

Баштагы чорда анда наданлыкны бетерүгә, тәнкыйтьләүгә юнәлтелгән әсәрләр урын алса, чор ахырында ул халкыбызның әхлагын яхшырту юнәлешенә йөз тота. Бу күренеш язучылар тарафыннан кешенең гыйбрәтле язмышын тасвирлау, югары әхлак нормаларын раслау һәм язучының мәгърифәтчелек идеяләрен үзендә туплаган уңай герой образы тудыру аша актыртыла.

XX йөз башы әдәбияты кыска гына вакыт эчендә әдәби-эстетик яктан зур үзгәреш кичерә. Европа фикер ияләренең гуманистик һәм фәлсәфи идеяләре, рус җәмгыятендәге демократик үзгәрешләр, татар иҗтимагый фикеренең Ш. Мәрҗани, Ш. Күлтәси, Ә. Каргалый, Г. Курсави, Г. Утыз Имәниләрдән килгән тамырлары XX йөз башы әдәбиятына зур йогынты ясый. Тормышка йөз белән борыла баручы, реаль образларны, реаль вакыйгаларны сурәтләү объекты итеп алып, ситуацияләр һәм детальләр дөреслегенә омтылучы яңа төр татар прозасына нигез салына. Чөнки XX йөз башындагы икътисади, иҗтимагый, мәдәни тормыш дөнья сәнгатендәге яңалыкларны татар әдәбиятына алып керер дәрәҗәгә ирешә. XX йөз башында тарихилык идеясе тагын да үстерелә һәм әдипләрнең дөньяга карашында күренекле урын ала. Бу дәвердә әдипләр, милли әдәбиятның күпгасырлык бай традицияләренә таянып һәм аларны дәвам иттереп, сүз сәнгатенең халык тормышындагы ролен тагын да югарырак күтәрергә һәм үстерергә омтылалар. «Үз милләтеңне сөяргә теләсәң, – ди Ф. Әмирхан, – башлап аның тарихын белергә, аның бу көнге тормышының нинди сәбәпләр белән вөҗүдкә килгәнлеген аңларга кирәк» [Әмирхан, б. 396].

Геройларда милли характер сыйфатларының заман белән бәйләнешен сурәтләгәндә Ф. Әмирхан иҗатында шәһәрдә яшәүче татар югары катлаулары арасыннан чыккан милли интеллигенция вәкилләре үзәктә торса, Ш. Камал әсәрләрендә Россиянең төрле почмакларында бәхет эзләп йөргән гади кешеләрне күрсәтүгә зур урын бирелә. М. Гафури прозасы шәһәр һәм авыл ярлыларының, хатын-кызларның көндәлек авыр тормышын, кызганыч язмышын тасвирласа, Г. Ибраһимов әсәрләрендә авылның өстен катлаулары белән бәйле интеллигенция, урта һәм түбән катлау крестьян образларына игътибар ителә.

XX йөз башы прозасы милли характерны гәүдәләндерүдә мәгърифәт, тәрбия, әхлак мәсьәләләренә һәм иҗтимагый, сәяси, милли проблемаларга йөз белән борылу, кеше, аның яшәешен тасвирлауның яңа принципларын, алымнарын үзләштерә башлау белән характерлы. Бу дәвердәге әсәрләрнең йөзен халык тормышындагы искелекне, кимчелекле якларны тәнкыйтьләү, гади кешенең тормышын сурәтләү, милли тарих, зыялы яшьләр, хатын-кыз һ.б. темалар билгеләде. XX йөз башында күтәрелгән темалар һәм образларда милли характерның ничек чагылганын шул чор әдипләре Г. Исхакый, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан,

Ш. Камал, Ә. Тангатаров, Г. Рәхим, Н. Думави, М. Гафури һ.б.ның әсәрләрендә ачык күренгә була.

Милли әдәбиятның күп гасырларга сузылган үсеш юлында егерменче-утызынчы еллар үзенчәлекле бер чор буларак аерылып тора. Моңа Февраль һәм Октябрь революцияләре, гражданнар сугышы, илне индустрияләштерү һәм күмәк хуҗалыклар оештыру кебек вакыйгалар сәбәп була. Шушы тарихи вакыйгалар белән бәйле ул чорны, үткән һәм бүгенге белән чагыштыру аша, тулырак күрсәтү омтылышы көчәя. «Бу елларда әсәрләрдә сугыш эпизодларын җанлы итеп, чынбарлыктагыча сурәтләү, вакыйгаларның үзгәрешен бирә белү, каһарманнарның эчке дөньясына үтеп керү сәләте әсир итә» [Галиуллин, б. 28]. Милли характер сыйфатлары чынбарлыктагы яңа күренешләргә, вакыйгаларга һәм шул вакыйгаларда актив роль уйнаучы геройларда сурәтләнә. Колхоз алдынгысы, сыйнфый дошманнар белән аяусыз көрәшүче, түбәннән күтәрелгән элеге каһарман әдәбиятның умыртка баганасына әйләнә. Ш. Усманов, К. Нәҗми, М. Максуд, А. Шамов һ.б. язучыларның һәрберсе үзенчә итеп тормыштагы яңа кешеләрне, аларның азатлык һәм бәхет өчен көрәшен, иҗтимагый һәм әхлакый мөнәсәбәтләрен тасвирлыйлар.

Кайбер язучылар милли характер сыйфатларын тарихи вакыйгалар белән бәйләнештә күрсәтүче әсәрләрендә вакыйгаларны киң планда алып, сюжет үсешендә төрле социаль катлау вәкилләренең, күп персонажларның язмышын үзара тыгыз бәйләнешкә кертеп сурәтләсә, икенчеләре аерым бер геройның характеры формалашуын күрсәтүне максат итеп ала.

Егерменче-утызынчы еллар әсәрләре үзләренең революцион-героик пафослары, искелек белән килешмәүчән сугышчан рухлы геройлары, әдипләрнең гражданлык позицияләренең ачыклыгы һәм принципиальлеге, идеалларына тугрылыгы белән җәлеп итәләр. Ул елларда татар тарихи прозасында революция һәм гражданнар сугышы героикасы төп тема булган әсәрләр зур урын ала. Моны Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» (1920), К. Нәҗминең «Иң соңгысы» (1925), «Боерык» (1927), «Үзебезнекеләр» (1928), Ш. Усмановның «Легион юлы» (1923), Г. Кутуйның «Кайнар көннәр» (1924), А. Шамовның «Днепр буенда» (1927), М. Галәүнең «Болганчык еллар» (1929), «Мөһаҗирләр» (1934), Г. Бәшировның «Сиваш» (1937) әсәрләрендә ачык күренгә була.

Егерменче-утызынчы елларда милли характерны тасвирлау татар халкының иҗтимагый-сәяси, социаль-икътисади яшәү шартларында һәм рухи дөньясында туган үзгәрешләр белән үзенчәлекле. Моңа Февраль һәм Октябрь революцияләре, гражданнар сугышы, илне индустриальләштерү һәм күмәк хуҗалыклар оештыру кебек вакыйгалар сәбәп булып тора. Г. Бәширов, А. Шамов, К. Нәҗми, М. Әмир, Г. Ибраһимов, Ш. Камал, М. Галәү, Ш. Усманов, Г. Гали,

Г. Толымбай һ.б. язучыларның әсәрләрендә милли характерны сурәтләү яңа кеше, яңа әхлакый сыйфатлар, шәхси теләкләр һәм иҗтимагый кызыксынулар берлеге проблемалары, тормышны революцион үзгәртеп коруга җанын-тәнен багышлаган аңлы көрәшче образы аша ачыла. Милли характер чагылышы гади тормыш-көнкүреш эпизодларында гына ачылып калмыйча, катлаулы иҗтимагый-сәяси вакыйгалар эчендә сурәтләнеп, аерым шәхесләрнең язмышы халык язмышы белән бәйләп күрсәтелә.

Бу чорда милли характер чагылышы, этнографик тасвирлаулардан киң эпик гомумиләштерүләргә күчү, характерларны гади тормыш-көнкүреш эпизодларында гына ачу белән чикләнеп калмыйча, аерым шәхесләрнең язмышын катлаулы иҗтимагый-сәяси вакыйгалар эчендә, халык язмышы белән бәйләп сурәтләүдә күзәтелә. Татар әдипләре үз иҗатларында, конкрет җирлектәге милли темалар күтәрүдән тыш, совет әдәбиятына хас уртак проблемаларны да яктырталар. Бу татар әдәбиятының үз милли йөзен югалтуга, аны ярлыландыруга китерми, ә рухи милли традицияләрне яңа җирлектә үстерүгә, аларны баетырга ярдәм итә.

Татар совет әдәбиятында Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар тарихы илебез тормышындагы зур вакыйгалар белән аерылгысыз бәйләнә. Сугыш елларындагы әдәбият совет халкының әхлакый-сәяси бердәмлеген ныгытуга, аны патриотик рухта тәрбияләүгә, Бөек Җиңүгә өндәүгә хезмәт итә [Татар әдәбияты..., б. 118]. Әлеге чорда сурәтләнгән герой – утлар-сулар кичкән совет солдаты – Ватан язмышы өчен соңгы тамчы канын да кызганмаган каһарман. Бу еллар әсәрләрендә тыныч хезмәттән фронтка җибәрелгән совет кешесенең батырлыгы һәм патриотизмы, аның гуманистик сыйфатлары нәкъ шундый герой образларында сурәтләнә.

Сугыштан соңгы елларда иҗат ителгән әсәрләрдә халыкның милли характер сыйфатлары Бөек Ватан сугышы елларындагы каһарманлыгы, ил хуҗалыгын аякка бастыру, тыныч тормыш чорындагы фидакарь хезмәте кебек гамәлләре аша ачыла [Татар әдәбияты..., б. 297]. Ул чор әдипләре Бөек Ватан сугышына икенчерәк биеклектән күз ташлап, аның дөньякүләм тарихи әһәмиятен тагын да тирәнрәк ачып, совет халкының фидакарьлеген, совет сугышчысының батырлыгын киңрәк яктыртып, кешеләрдә сугыш фаҗигаләрен онытмау максатын алга куеп иҗат итәләр. Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы елларда язылган әсәрләрдә милли характер сурәтләнеше халыкның әхлакый-сәяси бердәмлеген ныгытуга, аны патриотик рухта тәрбияләүгә хезмәт итә, гуманлылык, кешелеклелек, батырлык, горурлык, туган илгә, Ватанга мәхәббәт кебек милли сыйфатлар аша яктыртыла.

Бөек Ватан сугышының зур җиңү белән тәмамлануы совет халкының патриотик һәм милли горурлык хисләренең яңа күтәрелешенә китерә. Милли характер сыйфатлары К. Нәҗминең «Язгы

җилләр» (1948), И. Газинең «Онытылмас еллар» (1949–1966), Ә. Фәйзинең «Тукай» (1952), Ф. Хөснинең «Җәяүле кеше сукмагы» (1958) кебек революцион хәрәкәтләр чорына, революцион көрәш тарихына һәм тарихи шәхескә багышланган әсәрләрдә сурәтләнә. Милли характер сыйфатларын заманча һәм тарихи вакыйгаларга бәйләнешле ачу язучыларның ул елларда тарихи темага, тарихи шәхесләрне гәүдәләндерүгә игътибары арту, аларның тарихны тагын да тирәнрәк аңлауга булган омтылышлары, тарихи үткәнгә хөрмәт белән караулары һәм тарихны бүгенге көнгә якынайтырга, хәзерге әхлакый-иҗтимагый бурычларны чишәргә хезмәт итәргә тырышуларында күренә.

Татар әдәбиятында милли характер чагылышы борынгы төрки чыганакларда, урта гасыр әдәбиятында, төрле характердагы язма чыганакларда һәм фольклор әсәрләрдә, XIX йөз дини-әхлакый, суфичыл, мәгърифәтче әдипләр әсәрләрендә, XX йөзнең беренче яртысында милләт яшәеше өчен әһәмиятле мәсьәләләрне күтәргән язучылар хезмәтләрендә яңгыраш таба. Язучыларның бу чор-дәверләрдә тарихи прозага мөрәҗәгать итүләре милли характер сыйфатларының чагылышында булган үзгәрешләрне, заман куйган мәсьәләләрне сәнгатьчә яктырту максаты белән билгеләнә.

Әдәбият

Әмирхан Ф. Сайланма әсәрләр: 2 томда. Т. 2. Казан: Таткнигоиздат, 1958. 614 б.

Галиуллин Т. Шәхесләрне гасырлар тудыра: әдәби тәнкыйть, хикәяләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 192 б.

Мусин Ф. Чор белән аваздаш: әдәбият фәне һәм тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 240 б.

Татар әдәбияты тарихы: 6 томда. V т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 544 б.

Сафина Алия Мәгъсүм кызы,
филология фәннәре кандидаты, Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының Милли мәгариф тарихы һәм теориясе үзәге фәнни хезмәткәре